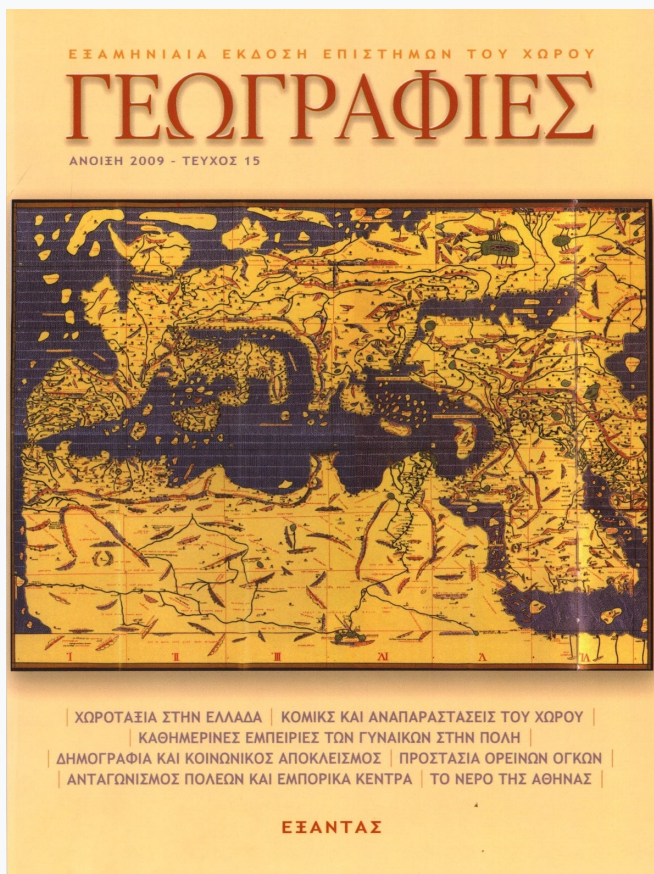

Γεωγραφίες

Αρ. 15 (2009)

Γεωγραφίες, Τεύχος 15, 2009

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Lance Freeman

*There Goes the 'hood:
Views of Gentrification from
the Ground Up*Temple University Press,
Philadelphia, 2006

Η διαδικασία του gentrification ή, ελληνιστί –όπως τουλάχιστον τείνει να επικρατήσει ελλείψει καταλληλότερων εναλλακτικών όρων– του εξευγενισμού, πέραν του ότι αποτελεί ένα από τα πλέον προσφιλή θέματα μελέτης στη σύγχρονη αστική γεωγραφία και πολεοδομία, είναι μία από τις λίγες επιστημονικές συζητήσεις στις οποίες ο προοδευτικός λόγος είναι σχεδόν κυρίαρχος ή τουλάχιστον έχει τόση δημοσιότητα ώστε να γίνεται ευρέως αισθητός. Ακόμα και στην παραδοσιακά συντηρητική ακαδημαϊκή συζήτηση στις ΗΠΑ, η παρουσία, για παράδειγμα, των αντιλήψεων του Neil Smith είναι, αν όχι καθοριστική, τουλάχιστον ενοχλητικά παρούσα.

Ας σημειωθεί δε εδώ ότι χρησιμοποιώ τον όρο εξευγενισμός (και κατ' αντιστοιχία τους όρους εξευγενιστής και εξευγενιζόμενος) χωρίς να μπαίνω στην ουσία της περί ορολογίας συζήτησης, είτε αυτή αφορά στο εύρος, είτε στη χροιά του όρου, ενώ σίγουρα η χρήση του δεν συνεπάγεται κάποια προσπάθεια ωραιοποίησης του προτασός. Πρόκειται για μια επιλογή καθαρά πρακτικού χαρακτήρα.

Με τον εξευγενισμό, και μάλιστα με σαφείς τάσεις ωραιοποίησής του, ασχολείται το υπό παρουσίαση βιβλίο, το οποίο φέρει τον ελαφρώς

λαϊκίστικο τίτλο *There Goes the 'hood: Views of Gentrification from the Ground Up* (σε ελεύθερη μετάφραση: *Πάει η γειτονιά: απόψεις του εξευγενισμού από τα κάτω*) και είναι γραμμένο από τον Lance Freeman, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Columbia. Σύμφωνα μάλιστα με τους –κυρίως Αμερικανούς– κριτικούς του, πρόκειται για μια σημαντική ερευνητική εργασία η οποία έρχεται να δώσει μια αναζωογονητική νέα πνοή στην περί εξευγενισμού συζήτηση ή, ακριβέστερα, μια αναζωογονητική νέα πνοή σε πλήρη αντίθεση με τον Smith και κάθε αριστερή φιλολογία. Οι ως επί το πλείστον ενθουσιώδεις κριτικές προέρχονται από το κύριο ρεύμα της πολεοδομικής και γεωγραφικής σκέψης, αν και είναι προφανές πως έχουν ευρύτερη απήχηση, καθώς το βιβλίο έχει καταταγεί στα 10 καλύτερα βιβλία του 2007 όπως τα επέλεξε το γνωστό site Planetizen, έχει κερδίσει πλήθος διακρίσεων (π.χ. Winner of the Urban Affairs Association Best Book Award, 2007), έχει αποσπάσει θετικές κριτικές από πλειάδα επιστημονικών περιοδικών αλλά και σημαντικών εφημερίδων, φαίνεται πως εκδοτικά έχει πάει εξαιρετικά καλά, ενώ ο συγγραφέας του έχει ήδη δώσει επτά σχετικές συνεντεύξεις, ή τουλάχιστον τόσες έχουν πέσει στην αντίληψη του γράφοντος. Ένας άλλωστε από τους λόγους παρουσίας του έργου αυτού είναι και η εκτεταμένη του δημοσιότητα.

Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζουν και οι διατυπωμένοι στόχοι του. Ο Freeman, Αφροαμερικανός που εμφανώς χρησιμοποιεί την καταγωγή του για να προσδώσει κύρος και ηθική βάση στα γραφόμενά του, αποπειράται να απαντήσει στο ερώτημα πώς επηρεάζονται από τον εξευγενισμό οι κάτοικοι των περιοχών οι οποίοι βιώνουν αυτή τη μετάβαση, είτε ως εξευγενιστές, είτε ως εξευγενιζόμενοι, χρησιμοποιώντας μια μέθοδο την οποία θεωρεί από πρωτοποριακή έως επαναστατική: τις «μη δομημένες» (στην ουσία χωρίς αυ-

στηρά προκαθορισμένο ερωτηματολόγιο) συνεντεύξεις, τις οποίες διεξάγει σε δύο αναδυόμενες και έντονα εξευγενιζόμενες περιοχές μαύρων της Νέας Υόρκης: μία στο Χάρλεμ και μια στο Κλίντον Χιλ. Στην προσπάθειά του δε να δείξει πόσο «από τα κάτω» είναι οι παρουσιαζόμενες απόψεις, αλλά και για να πείσει ότι πρόκειται για μια πρωτότυπη μάτια από τη θέση των άμεσα ενδιαφερόμενων, ο συγγραφέας παραθέτει απαράλλακτα απομαγνητοφωνημένα τμήματα των συνεντεύξεων, τα οποία φυσικά βρίζονται πειστικότητας αρχωσικών εκφράσεων, ασυνταξιών και άλλων δήθεν ρεαλιστικών –οπωσδήποτε ιλαρών– στοιχείων.

Οι πραγματικοί στόχοι του βιβλίου, ακόμα και αν ποτέ δεν δηλώνονται και σίγουρα δεν απομακρύνονται εμφανώς από τους εκπεφρασμένους του, δίνουν σαφή έμφαση στην «νέα» ανάγνωση του φαινομένου του εξευγενισμού. Μια ανάγνωση, όπως ήδη αναφέρθηκε, εμφανώς σε αντίθεση με αυτές του ρεύματος του Smith και –συνγά– τόσο εντυπωσιακά αντιεπιστημονική ώστε εκπλήσσει. Είναι προφανής η προσπάθεια άρσης της αρνητικής χροιάς του όρου όπως αυτή καταγράφεται τόσο σε τμήματα της βιβλιογραφίας, όσο και σε κινήσεις πολιτών, κατοίκων ή οργανώσεων, στη λαϊκή δηλαδή συνείδηση, ενώ σαφής είναι και η αδυναμία του συγγραφέα να πείσει ή έστω να προσφέρει όντως ενδιαφέρουσες όψεις μιας καλοπροαίρετα διαφορετικής ανάγνωσης του φαινομένου.

Το βιβλίο ωστόσο ανοίγει με μια σύντομη, προκλητική, σχεδόν ενδιαφέρουσα, αλλά δηλωτικά ύποπτη εισαγωγή, που αν μη τι άλλο αμέσως καταδεικνύει τις θετικιστικές αντιλήψεις του συγγραφέα, μα παραδόξως κερδίζει την προσοχή του αναγνώστη. Απόψεις άλλωστε σύμφωνα με τις οποίες ο εξευγενισμός και η εκτόπιση των κατοίκων (displacement), κατά πολλούς στόχος του εξευγενισμού, δεν είναι τόσο άμεσα συνδεδε-

μένα φαινόμενα όσο πιστεύεται, σίγουρα δεν είναι κοινότοπες, ενώ και η προοπτική μιας περιγραφής των αντιλήψεων των εξευγενιστών είναι μάλλον ευπρόσδεκτη.

Περισσότερο συνηθισμένη πάντως είναι η σχετικά σύντομη αναφορά στην εξέλιξη του Χάρλεμ και του Κλίντον Χιλ, η οποία ακολουθεί την εισαγωγή και, χωρίς να αποτελεί κάτι το συγκλονιστικό ή το εξαιρετικά πρωτότυπο, είναι αρκετά επιτυχημένη στο να εισαγάγει τον αναγνώστη στο κλίμα και την ιστορική εξέλιξη των υπό μελέτη περιοχών αλλά και στο να αναδειξει τη σημασία των φυλετικών ζητημάτων στη διαμόρφωση της αμερικανικής πολεοδομικής πραγματικότητας. Ίσως δε να αποτελεί και το πιο ενδιαφέρον τμήμα του βιβλίου.

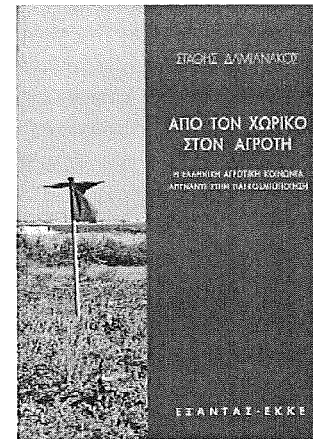
Το ομώνυμο του βιβλίου τρίτο κεφάλαιο τοποθετείται γενικά περί εξευγενισμού, αλλά παράλληλα εισάγει και στην καθαντό μεθοδολογία συνεντεύξεων του συγγραφέα, αποτελώντας την πρώτη σαφή προσπάθεια εξωραϊσμού του εξευγενισμού. Περιγράφονται κυρίως οι θετικές του όψεις, ως επί το πλείστον όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τους νέους εξευγενιστές κατοίκους, αν και διακριτικά αναφέρεται και η αίσθηση παλιότερων κατοίκων ότι τα θετικά αυτά (κυρίως σχετιζόμενα με την κατανάλωση και το άνοιγμα νέων καταστημάτων και νέων ειδών καταστημάτων) δεν προορίζονται για τους ίδιους. Αντίθετα, όπως ακόμα διακριτικότερα αναφέρεται, οι παλιότεροι κάτοικοι φοβούνται για τον εκτοπισμό τους. Με αφορμή δε τους φόβους αυτούς, ακολουθεί μια παράθεση μεθόδων εκδίωξης παλιών κατοίκων, παράλληλα με σύντομες μα διαφωτιστικές αναφορές στους μαύρους εξευγενιστές, τις αξίες γης και τις διακυμάνσεις των ενοικίων.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια ανίχνευσης των αιτιών (!) του εξευγενισμού μέσα από συνεντεύξεις, η οποία εκπλήσσει με τον δήθεν αφελή εμπειρισμό της και την παντελή έλλειψη αναφορών σε

έννοιες που έστω να υπονοούν την ύπαρξη μιας κάποιας αγοράς ακινήτων. Ταυτόχρονα, περιγράφονται οι αντιδράσεις των εξευγενιζόμενων κατοίκων στην άφιξη των λευκών εξευγενιστών (άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές) καθώς και στην αυξημένη παρουσία της αστυνομίας (κυρίως αρνητικές), η οποία μάλιστα, κατά το συγγραφέα, είναι ένα από τα λίγα «θετικά» τα οποία εξίσου απολαμβάνουν νέοι και εναπομείναντες παλιότεροι κάτοικοι. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι λίγες συνεντεύξεις οι οποίες δεν εκφράζουν τις ακραία συντηρητικές αντιλήψεις εξευγενιστών ιδιοκτητών αντιμετωπίζονται ως σχεδόν γραφικές. Παρουσιάζονται δηλαδή ως κυνικοί οι άνθρωποι που αδυνατούν να συλλάβουν αυτό που ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται ως σύγχρονη πραγματικότητα, ενώ έμμεσα λοιδορούνται και όσοι αντιλαμβάνονται τις πολύ πραγματικές επεμβάσεις του Columbia ή της οικογένειας Trump ως εις βάρος τους συνωμοσίες.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, βέβαια, ο συγγραφέας προτείνει λύσεις τόσο για το ξεπέραςμα της κυνικότητας αυτής, όσο και για την κοινωνική άνοδο των εξευγενιζόμενων κατοίκων, ή όσων εξ αυτών τουλάχιστον παραμένουν, χρησιμοποιώντας στοιχεία της θεωρίας των neighborhood effects, η οποία φαντάζομαι ότι καλύτερα θα αποδιδόταν ως θεωρία «επιδράσεων γειτονίας». Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι όποιες προσωπικές σχέσεις μεταξύ εξευγενιστών και παλιών κατοίκων πιθανώς αναπτυχθούν θα επηρεάσουν θετικά τους δεύτερους, είτε προσφέροντάς τους θετικά παραδείγματα (!), είτε προσφέροντάς τους δυνατούς συνεργασιών εκτός του ταξικού τους περιγυρου και άρα ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης, είτε, τουλάχιστον, βοηθώντας τους να ξεπεράσουν τον επάρατο κυνισμό τους. Όσο φυσικά και αν προσπαθεί ο συγγραφέας να ανακαλύψει σχετικά παραδείγματα, δεν βρίσκει παρά ελάχιστα –ασήμαντες– περιπτώσεις,

ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ
**ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΙΚΟ
ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΗ**

Η ελληνική αγροτική
οικονομία απέναντι στην
παγκοσμιοποίηση

ΕΞΕ

ΜΑΡΣΕΛ ΜΑΖΟΥΑΓΙΕ
ΛΟΡΑΝΣ ΡΟΥΝΤΑΡ
**ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΩΝ
ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ**

Από τη Νεολιθική Εποχή
στη σύγχρονη κρίση

τις οποίες παρουσιάζει με υπερβολική έμφαση.

Ικανοποιημένος δε με την ανακάλυψη θετικών αποτελεσμάτων καθώς και δυνατότητων βελτίωσης των εξευγενιζόμενων περιοχών κατά τρόπο ώστε να εκτιμώνται από τους παλιούς κατοίκους –ακόμα και αν δέχεται την ύπαρξη τάσεων εκτόπισης τους, τις οποίες προσπαθεί να υποβαθμίσει– ο Freeman έρχεται να προτείνει λύσεις σε ένα κλίμα διαταξικής συμφιλίωσης και στο επίπεδο του σχεδιασμού και της χάραξης πολιτικών. Το κύριο δε πρόβλημα που ο σχεδιασμός αυτός θα έλθει να λύσει όχι μόνο δεν σχετίζεται με την άμβλυνση των όποιων ανισοτήτων προέρχονται από τον εξευγενισμό, αλλά δεν είναι άλλο παρά η προαναφερθείσα κυνικότητα των εξευγενιζόμενων (όση τουλάχιστον απέμεινε μετά το συγχρωτισμό τους με τους καινούργιους τους γείτονες) κατοίκων, οι οποίοι δεν λένε να εκτιμήσουν τις διαδικασίες που βιώνουν. Για να ξεκαθαρίσει μάλιστα τις απόψεις του και να αποδείξει πόσο λίγο τον ενδιαφέρουν ζητήματα όπως η μίξη τάξεων, φυλών και εθνοτήτων σε εξευγενισμένες περιοχές, ο συγγραφέας μάς προσφέρει ένα από τα χυδαιότερα χωρία των τελευταίων ετών (σ. 167): «Οι φτωχοί δεν αντέχουν οικονομικά το να κατοικούν στην πάνω-ανατολική πλευρά του Μανχάταν. Γιατί λοιπόν θα έπρεπε η κοινωνία να ενδιαφέρεται για το αν μπορούν να ζήσουν στο Χάρλεμ; Αν κάποιος δεν είναι διατεθειμένος να απορρίψει το σύνολο του συστήματος, δεν φαίνεται να υπάρχουν επαρκείς λόγοι για θεσμικές επεμβάσεις». Είναι προφανές λοιπόν ότι, αν μη τι άλλο, οι φτωχοί θεωρούνται εκτός της κοινωνίας και ότι τα εναπομείναντα εξέχοντα μέλη της δεν έχουν κανένα λόγο να αποδεχτούν την οποιαδήποτε –οριακά ρεφορμιστική έστω– υποχώρηση. Πρόκειται για την ιδεολογία του πολέμου εναντίον των φτωχών, όπως την έχει κατά καιρούς περιγράψει ο Mike Davis, συμπυκνωμένη σε μία παράγραφο.

Έχοντας ήδη ξεκαθαρίσει εντυπωσιακά τη θέση του, ο Freeman κλείνει το βιβλίο με ένα αδιάφορο κεφάλαιο συμπερασμάτων και ένα παράρτημα μεθοδολογίας, όπου διακριτικά γίνεται παραδοχή του γεγονότος ότι βασίζεται σε μια καθαρά ποιοτικού τύπου, και άρα περιορισμένης ερμηνευτικής αξίας, έρευνα. Πέρα όμως από τη σχετική παραδοχή της περιορισμένης αξίας των πορισμάτων του βιβλίου από τον ίδιο το συγγραφέα του, μια συνολικότερη παραπέρα κριτική του, και δη σε τρία επίπεδα, θεωρώ πως θα είχε ενδιαφέρον.

Ως πηγή βιβλιογραφικής γνώσης, κατ' αρχάς, είναι ένα έργο εξαιρετικά φτωχό, αφού ακόμα και η στοιχειώδης ιστορική αναδρομή θα είχε ενδιαφέρον μόνο για κάποιον που δεν έχει καμία πρότερη γνώση των περιοχών και ταυτόχρονα καμία πρόσβαση στο διαδίκτυο. Από την άλλη, βέβαια, πρόκειται για ένα εξαιρετικά χρήσιμο στην περιγραφή του πλέον αντιδραστικού τρόπου σκέψης βιβλίο, ενώ –έστω και κατά λάθος– αφήνει να αναδειχθούν οι τρόποι και οι φυλετικές διαστάσεις του αμερικανικού εξευγενισμού, αλλά και ψήγματα των σχετικών λαϊκών ή μη απόψεων.

Μεθοδολογικά, ακόμα και αν δεχτούμε την καλή προαίρεση του συγγραφέα, η μελέτη επίσης παρουσιάζει τεράστια προβλήματα. Μερικές δεκάδες μη τυχαίες συνεντεύξεις με ως επί το πλείστον μη αντιπροσωπευτικό δείγμα σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικές των απόψεων που επικρατούν. Το γεγονός μάλιστα πως ο συγγραφέας άλλοτε θεωρεί τα λεγόμενα των συνεντευξιζόμενων σοβαρά και άλλοτε όχι (κατά το πολιτικώς συμφέρον), αλλά και η ίδια η ποιότητα των «ημιδομημένων» συνεντεύξεων, σίγουρα δεν προσδίδουν στη μελέτη επιστημονικό κύρος και αναιρούν κάθε επίφαση αντικειμενικότητας. Στην ουσία πρόκειται για μια βολικά επιλεγμένη μέθοδο χιονόμπαλας με δείγμα μόλις 51 από-

μων, και μάλιστα, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας παραδέχεται, με όχι αντιπροσωπευτικό δείγμα, από το οποίο τεχνηέντως (ή και όχι τόσο) γίνεται προσπάθεια εξαγωγής συνολικών συμπερασμάτων.

Ιδεολογικά και πολιτικά, τέλος, εξαιρετικά ενοχλητικός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Freeman προσπαθεί να πείσει χρησιμοποιώντας επιχειρήματα αστών πολιτικών του 19ου αιώνα. Αναφερόμενος, για παράδειγμα, συνεχώς στο ότι ο εξευγενισμός έχει τόσο «θετικά» όσο και «αρνητικά» στοιχεία, αδιαφορεί τελείως για το πώς αυτά κατανέμονται. Καταφέρνει δε να ξεχνάει ότι ο εξευγενισμός είναι θετικός για έναν σπεκουλαδόρο αλλά αρνητικός για κάποιον που χάνει το σπίτι του, χωρίς να διαθέτει καν την τυπικά καλή πρόζα των απολογητών. Αντίθετα, βοηθάει άθελά του να φανεί για άλλη μια φορά η κρατούσα διάθεση ανάδειξης δήθεν νέων, πρωτότυπων προσεγγίσεων, άσχετα με το πόσο σωστές είναι, και κυρίως όταν αυτές συμβαδίζουν με τον κυρίαρχο λόγο.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, και μολονότι κανείς δεν μπορεί τυπικά να ισχυριστεί ότι δεν πρόκειται περί συμπτώσεως, αξίζει να αναφερθεί ότι ένα βιβλίο σαν αυτό δίνει ακόμα περισσότερο κύρος στις θέσεις του Πανεπιστημίου Columbia στη διαμάχη του με τους κατοίκους του γειτονικού Χάρλεμ. Το πανεπιστήμιο άλλωστε θέλει να επεκτείνει τις εγκαταστάσεις του μέσω ενός προγράμματος κόστους περίπου 7 δισ. δολαρίων και διάρκειας 25 ετών, για το οποίο χρειάζεται 17 εκτάρια από το Δ. Χάρλεμ. Τα σχέδιά του, φυσικά, συνεχίζουν να βρίσκουν ισχυρές αντιστάσεις από τους κατοίκους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ

Υποψήφιος διδάκτωρ

Σχολή Αγρονόμων-Τοπογράφων

Μηχανικών, ΕΜΠ

**Θεανώ Σ. Τερκενλή,
Θεόδωρος Ιωσηφίδης,
Ιωάννης Χωριανόπουλος**

(επιμέλεια)

**Ανθρωπογεωγραφία.
άνθρωπος, κοινωνία
και χώρος**

Εκδόσεις Κριτική
Αθήνα, 2007

Στην Ελλάδα η ακαδημαϊκή παρουσία της γεωγραφίας ως ιδιαίτερου κλάδου είναι αρκετά πρόσφατη. Όπως υπενθυμίζεται και σε διάφορα κείμενα του βιβλίου, «... το πρώτο Τμήμα Γεωγραφίας (τότε Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας) ιδρύθηκε το 1986 στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου [...] ενώ το δεύτερο, το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, ιδρύθηκε το 1999. Μέχρι τότε μαθήματα γεωγραφίας διδάσκονταν σε διάφορα Πανεπιστήμια και Σχολές. Η επιστημονική κοινότητα των γεωγράφων είναι ακόμη αρκετά ολιγάριθμη για να υποστηρίξει την ανάπτυξη επιμέρους κλάδων» (Κεφ. 8, σ. 179), ενώ «... οι τεχνικοί και τα πολυτεχνεία κυριαρχούν στα της ανάλυσης και οργάνωσης του χώρου» (Κεφ. 16, σ. 410).

Η πρωτοβουλία, επομένως, να συνταχθεί ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο με στόχο να παρουσιάσει τις «βασικές γνωστικές περιοχές της ανθρωπογεωγραφίας με τρόπο προσιτό σε αυτούς που έρχονται σε επαφή με τον χώρο, αποφεύγοντας απλοποιήσεις και εκλαϊκεύσεις» (Κεφ. 1, σ. 33), είναι κατ' αρχάς πραγματικά χρήσιμη.

Οι επιμελητές του βιβλίου αυτού, διδάσκοντες σήμερα όλοι στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αλλά με διαφορετοποιημένες επιστημονικές διαδρομές στον ελληνικό και διεθνή χώρο, ανέλαβαν με εν-

θουσιασμό, όπως φαίνεται από το αποτέλεσμα, να προσφέρουν στην επιστημονική κοινότητα των γεωγράφων, αλλά και σε όλους όσους ασχολούνται με την ανάλυση και οργάνωση του χώρου και, φυσικά, στους φοιτητές, ένα βασικό έργο αναφοράς, συντονίζοντας 18 ακόμη συγγραφείς.

Με 19 κεφάλαια που αναφέρονται σε διακριτές θεματικές, χρήσιμα σχετικά ενθέματα και εκτεταμένες βιβλιογραφίες, και ακόμη μια σελιδοποίηση που προσφέρει ότι είναι αναγκαίο για μια άνετη ανάγνωση, το βιβλίο αυτό υπερβαίνει τον αρχικό του στόχο και μπορεί να συμβάλει στη διεύρυνση αλλά και εμπάθυνση της συζήτησης στον τόπο μας σε όλο το εύρος των θεμάτων «που άπτονται της χωρικής συγκρότησης και αλληλένδεσης κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, ιστορικών και περιβαλλοντικών φαινομένων σε όλες τους τις κλίμακες» και που βρίσκονται σήμερα «στο προσκήνιο του διεπιστημονικού ενδιαφέροντος μέσα από δύο ομάδες τάσεων που μεταμόρφωσαν ραγδαία τον πλανήτη: τις τάσεις παγκοσμιοποίησης και την περιβαλλοντική αλλαγή» (Κεφ. 1, σ. 19-22).

Το βιβλίο συγκροτείται από τρία μέρη.

Το Πρώτο Μέρος, «Εισαγωγή στην ανθρωπογεωγραφία: θεωρία, ιστορία, μέθοδοι», αποτελείται από 4 κεφάλαια που επιχειρούν μια σύνοψη στοιχείων της ιστορίας, βασικών θεωρητικών αξόνων και εννοιών, καθώς και μεθοδολογικών προσεγγίσεων και τεχνικών.

1) Ανθρωπογεωγραφία: βασικές έννοιες και θεωρητικές τάσεις (Θ. Σ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης, Ι. Χωριανόπουλος).

2) Ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις του χώρου (Π. Κανάρου, Θ. Ιωσηφίδης).

3) Χαρτογραφία και γεωπληροφορική στην ανθρωπογεωγραφία (Μ. Βαίτης, Γ. Σιδηρόπουλος, Ν. Σουλακέλλης).

4) Η «εικόνα» του γεωγραφικού χώρου (Γ. Σιδηρόπουλος).

Το Δεύτερο Μέρος, «Βασικά πεδία της ανθρωπογεωγραφίας», αποτελείται από 11 κεφάλαια, που αναφέρονται σε βασικές θεματικές περιοχές.

5) Πληθυσμιακή γεωγραφία (Γ. Ρέντζος).

6) Πολιτισμική γεωγραφία (Θ. Σ. Τερκενλή).

7) Αστική κοινωνική γεωγραφία (Ι. Χωριανόπουλος).

8) Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία (Ντίνα Βαΐου).

9) Πολιτική γεωγραφία (Α. Χουλιάρης, Η. Πετράκου).

10) Μετανάστευση (Η. Πετράκου).

11) Γεωγραφία της υπαίθρου (Θ. Ανθοπούλου, Δ. Γούσιος).

12) Οικονομική γεωγραφία: επιστημολογικές τομές και κριτικές αντιπαραθέσεις (Η. Κουρλιούρος).

13) Βιομηχανική γεωγραφία (Σ. Σκορδύλη).

14) Γεωγραφία του τουρισμού (Θ. Σ. Τερκενλή, Μ. Κωνσταντόγλου).

15) Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου (Λ. Βασενχόβεν, Η. Κουρλιούρος).

Το Τρίτο Μέρος, «Ειδικά θέματα ανθρωπογεωγραφίας», αποτελείται από 4 επίσης κεφάλαια, που αναφέρονται σε επίκαιρες θεματικές.

16) Η πολιτισμική στροφή και οι μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη (Κ. Χατζημηχάλης).

17) Η νέα οικονομική γεωγραφία (ή γεωγραφικά οικονομικά) (Α. Ροβολής).

18) Γεωγραφική εκπαίδευση και διδακτική στην Ελλάδα (Α. Κλωνάρι).

19) Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης (Μ. Μοδινός).

Το εύρος της θεματολογίας και η συστηματικότητα της δομής αναμφισβήτητα ανταποκρίνονται στην πρόθεση των επιμελητών να συνταχθεί έ-

να εισαγωγικό εγχειρίδιο. Θα λέγαμε ότι παραπέμπουν σε ένα «πανόραμα» της ανθρωπογεωγραφίας, που θα μπορούσε να προσφέρει «κλειδιά» για την εισαγωγή σε μια σειρά από έγκυρες ακαδημαϊκές θεματικές που τη συναποτελούν. Εντούτοις οι επιμελητές διευκρινίζουν, με διακριτικό τρόπο, στην «Εισαγωγή» τους ότι δεν ήταν αυτή η επιλογή τους: *«Προκειμένου να καλυφθεί το εύρος του ανθρωπογεωγραφικού πεδίου, ζητήθηκε η συνδρομή γνωστών Ελλήνων θεωρητικών και ερευνητών»*. Ωστόσο, αποφεύγοντας, προφανώς, τον κίνδυνο μιας κανονικοποίησης που θα μπορούσε να είναι αγκυλωτική, *«οι συγγραφείς των επιμέρους κεφαλαίων δεν έλαβαν συγκεκριμένες και περιοριστικές οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο θα προσέγγιζαν το θέμα τους»* (Κεφ. 1, σ. 34-35).

Η πρόθεση αυτή εκφράζεται στο αποτέλεσμα. Δεν υπάρχει στα διάφορα κεφάλαια κάποια κανονιστική δομή ή αρχή, όπως θα μπορούσε π.χ. να είναι η διάκριση των ιστορικών αναδρομών σε εκείνες που παραπέμπουν στο αντικείμενο της αντίστοιχης θεματικής και εκείνες που αναφέρονται στο λόγο που έχει αναπτυχθεί σε αυτές. Ούτε διακρίνονται θέματα που διασχίζουν οριζόντια όλες τις θεματικές, όπως θα μπορούσαν π.χ. να είναι οι κύριοι θεωρητικοί άξονες ή η ανάπτυξη της προβληματικής στην Ελλάδα σε αναφορά με τους κύριους θεωρητικούς άξονες ή τα τοπικά δεδομένα κ.ο.κ.

Θα προσθέταμε ότι και η επιλογή των θεματικών αναδεικνύει τη στρατηγική των επιμελητών να αποφεύγουν τη μηχανιστική κανονικοποίηση, αφού εισάγουν ορισμένες που εξ ορισμού επαναδιαπραγματεύονται τα όρια και τις προκειμένες των υπολοίπων. Αναφερόμαστε π.χ. στα κεφάλαια «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία», «Η πολιτισμική στροφή και οι μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη», «Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και

τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνιάς-φύσης», αλλά και «Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου» ή «Η “εικόνα” του γεωγραφικού χώρου».

Έτσι, η διαπίστωση των επιμελητών ότι *«σε επίκαιρα ζητήματα, οι προβληματισμοί που διαπερνούν τις στενές γνωστικές υποδιαιρέσεις μιας επιστήμης εμφανίζονται σε περισσότερα από ένα κεφάλαια [...] και αναδεικνύουν τη διαφορετικότητα των απόψεων και τη ζωντάνια του σύγχρονου ανθρωπογεωγραφικού διαλόγου»* (Κεφ. 1, σ. 35), θεωρούμε ότι είναι αποτέλεσμα της στρατηγικής τους και επισημαίνει το μεγαλύτερο ίσως εκπαιδευτικό και θεωρητικό πλεονέκτημα του βιβλίου αυτού.

Νομίζουμε δηλαδή ότι η σημασία του ανά χείρας βιβλίου υπερβαίνει το αναμφισβήτητο ενδιαφέρον που έχουν τα επιμέρους κεφάλαιά του. Λόγω, ακριβώς, της ποιότητάς τους, αλλά, θα προσθέταμε, και λόγω της στρατηγικής των επιμελητών, οι αναπτύξεις των επιμέρους κεφαλαίων δεν μένουν στο επίπεδο των μονολογικών αφηγήσεων με αναγκαστικές και τυχαίες συγκλίσεις ή αποκλίσεις. Προσφέρονται για συνδυασμένες αναγνώσεις που μπορούν να αναδείξουν τις ασυνέχειες, τις διαστάσεις, τις ασυμφωνίες, αλλά και τις συγκλίσεις, στη γενεαλογία των προβληματικών που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με τα διάφορα ζητήματα που πραγματεύονται. Συντονίζεται έτσι, θα λέγαμε, το βιβλίο αυτό με την παλλόμενη πραγματικότητα της ανθρωπογεωγραφίας, ενός γνωστικού πεδίου που διευρύνεται με εκρηκτική ταχύτητα και διασχίζεται από πολλαπλές μεταλλαγές σε μια συγκυρία όπου *«τα προστατευτικά φίλτρα του χρόνου και της απόστασης έχουν πια εξαφανιστεί και η επαφή με το ξένο και το εξωτικό είναι απότομη και στιγμιαία»* (Κεφ. 6, σ. 141).

Δείγματα αυτού του δυναμισμού και των ασυνεχειών μπορούμε λ.χ. να βρούμε στις αναφορές που γίνονται στα διάφορα κεφάλαια σε «κεντρικούς θεωρητικούς άξονες»

(Κεφ. 1, σ. 27-29) ή σε *επιστημολογικές τομές* (Κεφ. 12) και βρίσκουν άνιση (ή και καμία!) ανταπόκριση στα υπόλοιπα κεφάλαια. Θα συμφωνούσαμε ότι έτσι αναδεικνύεται έμπρακτα *«η πολλαπλότητα των σχολών σκέψης που χαρακτηρίζει την επιστήμη του χώρου στη σύγχρονη και η οποία αποτελεί ταυτόχρονα πλούτο αλλά και πρόκληση για την κριτική ικανότητα όλων μας»* (Κεφ. 1, σ. 29).

Θα μπορούσαμε να προτείνουμε πολλές συνδυασμένες αναγνώσεις. Ενδιαφέρουσα είναι π.χ. η συνδυασμένη ανάγνωση των κεφαλαίων «Πληθυσμιακή γεωγραφία», «Αστική κοινωνική γεωγραφία», «Μετανάστευση», «Γεωγραφία της υπαίθρου». Η ανάγνωση αυτή δεν αναδεικνύει μόνο τις τεράστιες ανακατατάξεις στην παραγωγική διαδικασία, στους τόπους παραγωγής, στις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, στη σημασία του αστικού στα μεγέθη και στη δομή των αστικών κέντρων σε συνάρτηση με ό,τι ονομάζεται «ύπαιθρος». Αναδεικνύει ακόμη τις ασυνέχειες, τις άστοχες αναθεωρήσεις ή εμμονές σε πολιτικές, τα θεωρητικά κενά. Και αυτό έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι επίσης η συνδυασμένη με τις προβληματικές των παραπάνω κεφαλαίων ανάγνωση του κεφαλαίου που αναφέρεται στις «Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου». Πρόκειται για μια πολύ συστηματική και τεκμηριωμένη συμβολή, που βοηθάει στη συγκρότηση μιας εικόνας για τη γενεαλογία του ορθολογικού σχεδιασμού. Σε συνδυασμό όμως με τις προβληματικές των προηγούμενων κεφαλαίων, αναδεικνύονται περισσότερο και τα όρια του «Ορθολογικού σχεδιασμού», για τον οποίο εκφράζεται ρητή αισιοδοξία, ιδιαίτερα μέσα από τη διατύπωση του τελευταίου υποκεφαλαίου «Αντί συμπεράσματος: Βασικοί άξονες ενός νέου δημόσιου ορθολογικού σχεδιασμού» (Κεφ. 15, σ. 400).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνδυασμένη ανάγνωση των

κεφαλαίων «Πολιτισμική γεωγραφία» και «Πολιτισμική στροφή και μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη». Πρόκειται για δύο κεφάλαια που ασφαλώς δεν είχαν κανένα συντονισμό κατά την επεξεργασία τους, αλλά πραγματεύονται το αντικείμενό τους με μεγάλη πληρότητα, συγκροτώντας έτσι, σε συνδυασμό, μια εξαιρετική εισαγωγή τόσο στις σύνθετες έννοιες και στον πλουραλισμό των θεωρητικών αξόνων που διατρέχουν το τόσο κεντρικό σήμερα πεδίο της κουλτούρας, της ταυτότητας του πολιτισμού, όσο και στις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές παραμέτρους και διακυβεύματα με τα οποία αυτό συνυφαίνεται.

Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το κεφάλαιο «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία», που παρουσιάζει με ενδιαφέρον και συστηματικότητα «συνομιλίες» (σ. 185) της έννοιας του κοινωνικού φύλου με βασικούς θεωρητικούς άξονες που διατρέχουν το πεδίο της ανθρωπογεωγραφίας, μένει ουσιαστικά το μόνο που επιχειρεί αυτό το διάλογο. Η ανάγνωση των άλλων κεφαλαίων δείχνει ότι, σε γενικές γραμμές, οι θεωρητικές συγκλίσεις με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις είναι ανύπαρκτες. Αλλά αυτό δεν θεωρούμε ότι αποτελεί έλλειμμα ειδικά του βιβλίου αυτού. Αναδεικνύει περισσότερο ζητήματα θεωρητικού προσανατολισμού και ακαδημαϊκής συγκρότησης του ίδιου του πεδίου της ανθρωπογεωγραφίας.

Ανάλογα ζητήματα ανακύπτουν και με το κεφάλαιο «Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης». Παρότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι επιμελητές του βιβλίου προτάσσουν μεταξύ των «ομάδων τάσεων που μεταμορφώνουν ραγδαία τον πλανήτη [την] περιβαλλοντική αλλαγή», το κεφάλαιο αυτό δεν φαίνεται να παίρνει την ανάλογη σημασία και να συνδιαλέγεται με τις υπόλοιπες θεματικές. Ξέρουμε όμως ότι σήμερα η κατεύθυνση αυτή πραγματικά εντάσσεται με επιταχυνόμενους ρυθμούς στην ατζέντα του επιστημονικού πεδίου της γεωγραφίας, με δεδομένο ότι «οι επιστήμες του χώρου τείνουν προς ένα σαφή μετασχηματισμό της θεματικής τους και σταδιακά κατασκευάζουν μια νέα γεωγραφία, ή καλύτερα μια “οικογεωγραφία”» (Κεφ. 19, σ. 466).

Σχετικά με την «άλλη ομάδα τάσεων που μεταμορφώνουν ραγδαία τον πλανήτη, [τις] τάσεις παγκοσμιοποίησης», οι αναφορές βέβαια στα διάφορα κεφάλαια είναι πολλές και οργανικά δεμένες με τις αναπτύξεις τους. Θα θέλαμε εντούτοις να επισημάνουμε τη σχεδόν πλήρη απουσία αναφορών στη δομή και τοπολογία των δικτύων, που ξέρουμε ότι επηρεάζουν σήμερα βαθιά τις μεγάλες ανακατατάξεις στη γεωγραφία της παραγωγής και γενικά όλες τις χωρικές οργανώσεις, έχοντας ίσως καθοριστική σημασία για την ίδια την ανάπτυξη των τάσεων παγκοσμιοποίησης.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε και σε ένα άλλο ζήτημα

που διαφαίνεται στο βιβλίο και φαίνεται ότι αντανάκλα γενικότερες τάσεις στην ίδια την ακαδημαϊκή συγκρότηση του πεδίου της ανθρωπογεωγραφίας: το ζήτημα της κυριαρχίας της αγγλικής γλώσσας και της αγγλόφωνης επιστημονικής κοινότητας. Όπως αναφέρεται ρητά σε σχέση με τον όρο «πολιτισμική στροφή», «επειδή η παγκόσμια κυριαρχία μιας γλώσσας εμπεριέχει και την εξουσία στην τοποθέτηση των ζητημάτων και των μεθοδολογιών στην ατζέντα μιας επιστήμης, οι αγγλο-αμερικανοί συνάδελφοι μέσω της γλώσσας τους έχουν συμβάλει ώστε σήμερα η πολιτισμική στροφή, συνεπικουρούμενη από την ευρύτερη μετανεωτερική στροφή στις κοινωνικές επιστήμες, να αποτελεί ένα είδος νέου Ορθού Λόγου στην ανθρωπογεωγραφία» (Κεφ. 16, σ. 409), ενώ σε άλλο σημείο τίθεται το ερώτημα «γιατί αγνοείται από τους οπαδούς της Πολιτισμικής Στροφής ο Π. Μπουρντιέ» (σ. 415). Μια άλλη συγγραφέας θέτει το ζήτημα με πολύ εναργή τρόπο: «Καθώς η “Δύση” ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τις ΗΠΑ, εμποδώνεται η κυριαρχία της αγγλο-αμερικανικής γλώσσας και επιστημονικής παραγωγής (και) στη γεωγραφία» (Κεφ. 8, σ. 190). Μήπως μέσα σ’ αυτό το «και» πρέπει να υπονοήσουμε και τις μετα-αποικιακές σπουδές και θεωρία;

ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ
Ομ. Καθηγήτρια
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

ΣΟΦΙΑ Ν. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Στο βιβλίο αυτό αναλύεται με μεγάλη ενάργεια και διεισδυτικό βάθος ο σύγχρονος παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός. Ο αναγνώστης θα βρει επίσης στον Πρόλογο μια εξαιρετικά διαφωτιστική ανάλυση της τρέχουσας χρηματοπιστωτικής κρίσης.